

vratiti na to mjesto sa stručkom makova i crnim ovnom. Njegova bi krv trebala umilostiviti Orfeja. Aristej učini kako mu je naloženo, a sljedeći na leševima životinja ugleda jednu pčelu. Od tada je iz zahvalnosti počeo ljude podučavati uzgoju pčela.

Osim svih hodočasnika koji su posjetili Delfe, ovamo se uputio i Orest, kako bi upitao za savjet treba li se osvetiti za očevu ubojstvo ili ne. Bog mu je dvosmisleno odgovorio da će ako ne osveti očevu smrt, na njega pasti mnoge nevolje, a ako je pak osvetiti, Erinije neće ostaviti nekažnjeno majčino ubojstvo. Nakon osam godina, Orest krene u Mikenu kako bi ubio Egista i svoju majku.

Ovim prisjećanjem na Oresta i Atrejevu obitelj, vraćamo se u Mikenu, odakle je započeo naš put, zatvarajući tako mitski krug drevnog života klasične Grčke.

Izbor je načinjen prema: Pedro Olalla, *Mitološki atlas Grčke*, Golden Marketing, 2007.

Inge Šegvić-Belamarić

Pisati uz svijeću: *lucubratio* kao topos-formula od Cicerona do Lucića

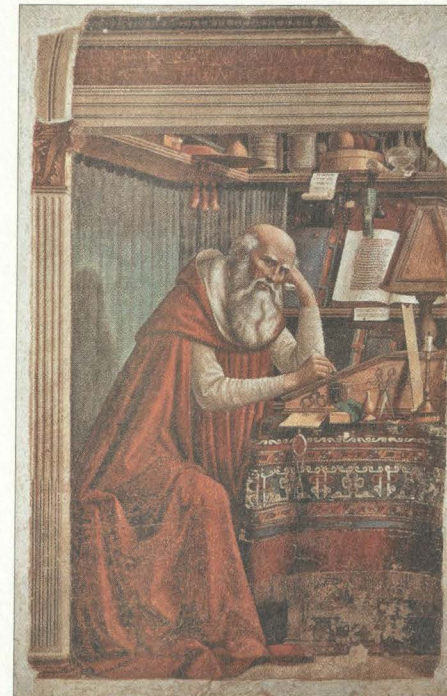
RENEZANSNA se u svim bojama duge preko svojih »glasnika« napaja na antičkim izvorima, baš kao što Ovidijeva Irida hrani oblake ispijajući vodu sa zemlje. Glasnici su brojni i moćni. Organizirani u akademijama, naoružani grčkim (Aldo, Erazmo), kritičkim aparatom, slavnim tiskarama i bibliotekama, genijalnim osobnostima, snažnom voljom, svestrani (kao Leon Battista Alberti), u Boga vjerujući (Marulić, Erazmo). Pa i kad posežu za toposima, crpu iz antičkih vrela. Ovdje ćemo pokušati, »koliko nam snage dopuštaju«, pratiti razvoj jednog od takvih toposa, sveprisutnoga, a u literaturi slabo uočenog. Naša je namjera pratiti pojam *lucubratio* od antičkih do renesansnih vremena, u doslovnom i prenesenom značenju, kao i u složenijim topos-formulama.

Slika noćnog pisca pojavljuje se u drugoj polovici 2. stoljeća. Donosi je Aulo Gelijs sa svojim Atičkim noćima:

Budući da sam u dugim zimskim noćima (*longinquis per hiemem noctibus*) u krajoliku Atike... započeo pisati ove bilješke, nazvao sam ih Atičkim noćima (*eas inscripsimus noctium esse Atticarum*).¹

Sam naslov Gelijsva djela imao je blistav postumni život u renesansno doba, kada nalazimo naslove poput *Noctes Parisinae*, *Noctes Brixianae*, *Vesperae Groninganae*, kao i *Roman Nights*, *American Nights*, te *Italian Hours*.²

Njegova zamisao da svoje djelo, kako iskazuje u predgovoru, stavi pod zaštitu noći nije ipak bila posve nova u proznoj literaturi carskog Rima. Već 62. godine

¹ Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, Praef. 4.

² O tome opširnije vidi u: James Kerr, »Nocturnal Writers in Imperial Rome: The Culture of *Lucubratio*«, *Classical Philology* 99. 3 (2004): 209 – 42.

Seneka u jednoj od svojih najranijih *epistulae morales* piše kako »privajava dio noći za svoje studije« (*partem noctium studiis vindico*), opisujući borbu sa snom.³

Australski filolog James Kerr začudo je jedini koji se opširnije bavio problemom **lucubratio-kulture** obrativši pažnju osobito slici noćne scene s piscem za stolom, analizirajući je kroz oči tadašnje publike i kroz gamu rimskih nokturalnih praksa, u rasponu literarnih žanrova – od Katonova ili Varonova agrikulturnog priručnika do svih poznatih aspekata dobro vođenog domaćinstva, za što se nužno žrtvovao dobar dio noći, bilo produžujući dan u noć ili započinjući dan mnogo prije zore. No on jednaku pažnju posvećuje zlim blizancima naših *lucubrantēs* – lucifugama, dakle onima koji izbjegavaju javne norme, koji se ne štede na noćnim banketima. Napokon, pisca izoliranog u svom studiolu prikazuje i kao metu poruge. Tako će Marcijala njegova muza savjetovati:

Što se tiče tih stvari [= tragedijā, epikā], prepusti ih ozbiljnim i strogim piscima, koje svjetiljka vidi, jadnike, usred noći (*quos media miseros nocte lucerna videt*). Ali ti oslikaj svoje pristale knjige rimskom šalom...⁴

Umjesto da troši noć pišući, Marcijal će se moći zabavljati, jer ona za nj nije doba kad će svoje »noćne stranice« pisati nego kad će ih čitati (cf. 11.20).⁵ S druge strane, nasuprot Petronijevim noćarenjima stoji Lukrecijina hiper-moralnost: njen je *lucubratio* istinski i trajni model frugalnosti rimskog doma.

No, nas će više od realija ovdje zanimati fortuna samog ovog toposa. U znamenitoj knjizi *Europska književnost i latinsko srednjovjekovlje* Ernst R. Curtius razlaže mnogobrojne topose u antičkoj i srednjovjekovnoj književnosti, od najopćenitijih (npr. »naglašavanje nesposobnosti da se građa iznese pred čitatelja kako treba«) do sasvim specifičnih. U okvirima sveobuhvatne obrade književne topike Curtius navodi kako je samo jedan antički završni topos prešao u srednjovjekovlje: fraza »trebamo učiniti poslu kraj jer se spušta suton«. Nalazimo ga, primjerice, u klasičnom Ciceronovu spisu *O govorniku*, koji završava s napomenom: »jer zapad sunca na to opominje« (III, § 209).

Ondje gdje govori o vrednovanju knjige od Ptolemejevića do izmaka kasne antike, Curtius spominje (u glavi XVI.) da se stvaranje pjesama postupno pretvorilo u mučni noćni rad uz pisači stol, a pisci da su na kraju postali samo »sastavljači stranica«. Premda ne spominje pojam *lucubratio*, neizravno upozorava na njegov grčki ekvivalent (*agrypnía*, nesan, noćni rad duhovnih radnika uz skraćivanje spavanja), i to u kontekstu romana Marcijana Kapele *Brak Filologije s Merkurijem*: Filologija, ako želi steći besmrtnost, mora patiti od Nesanice.

Moglo bi se reći da je taj pojam – kojem smisao obuhvaćaju riječi *lucubratio, vigilia, nocturna vigilia* i spomenuta *agrypnía* – jedan od najčešćih u egzordijalnoj topici. Pogledajmo tek jedan od njegovih kasnih odraza: Hermolaj Barbaro (1453 – 1493), u

³ L. Annaei Senecae *Epistularum moralium ad Lucilium liber primus* I, Ep. 8. 1.

⁴ Martialis 8. 3. 17 – 19: *Scribant ista graues nimium nimiumque seueri, / quos media miseros nocte lucerna uidet; / at tu Romano lepidos sale tingue libellos.*

⁵ J. Kerr, »Nocturnal Writers in Imperial Rome«: 239.

egzordiju svojih znamenitih *Castigationes Plinianaē*, s vlastitim ispravicima *Naturalis historia* Plinija Starijega, najtradiranijega antičkog teksta, jasno objašnjava i **topos posvete vladaru** i uzus antičkih auktorā:

»Aleksandre Šesti – oni koji plodove noćnog rada (*lucubrationes suas*) posvećuju carevima slijede staru naviku. Nije važno koji je predmet, samo da nije sramotan, jer je književno djelo uvijek imalo dostojanstvo i, da tako kažem, povlasticu da su vladari smatrali i časnim i slavnim da im se ona posvećuju. Stoga nijedna vrsta nije vrijedna prezira, pa je Julije Poluks caru Komodu posvetio djelo *O gramatici*, Vitruvije Augustu svoj traktat *O arhitekturi*, Opijan Antoninu *O ribama*, Diofan kralju Dejotarū *O zemljoradnji*.«⁶

Hermolaj ističe: vrhovni svećenik čak bi se morao ljutiti ako bi posveta izostala. Zapravo, vladarevoj se zaštiti ne utječe samo ispravljāč nego i sam Plinije koji se s tima ispravicima gotovo iznova rađa. Tako će, misli Barbaro, Plinije papinim auktoritetom biti zaštićen, te neće ostati, ili ponovno postati, »plijenom najgorih razbojnika« (*pessimorum latronum praeda fieret*).

Topos vladareve zaštite, traženje i osiguravanje svojevrsnog imuniteta, nije, dakako, osamljen u egzordijalnoj topici. Barbaro slijedi uobičajen repertoar općih mjesta: posvetu vladaru i – želim to ovdje istaći – *lucubratio*-formulu, uz traženje zaštite od osobe visoke statusne moći. Zapravo, kod Barbara jedino nećemo naći topos skromnosti, vrlo uobičajen u egzordijalnoj topici. Njega ne muči »osjećaj vlastite nesposobnosti«. Slijedeći nekonvencionalnost koju je pokazao već kao osamnaestogodišnjak napisavši djelo *De coelibatu* (o otkrivanju samoga sebe u filozofiji, kontemplaciji, solitudu), čime se suprotstavio slavnom djeđu Francescu i njegovu *De re uxoria* (u kojem se pak slave bračne vrline), Hermolaj se u nastavku uvoda hvali da je ispravio gotovo pet tisuća pogrešaka Plinijevih prepisivača i trista kod Pomponija Mele te isto toliko kod drugih autora, »žurno, usput, radeći druge poslove«.

Premda štovatelj Cicerona koji je renesansnom vremenu, kako veli Burchardt, »najčistije vrelo«, Hermolaj se usudio – a bio je najznačajnija figura mletačkog humanizma, obrazovan u čuvenoj akademiji Pomponija Leta u kojoj nalazimo, uz ostale, i našeg Iliju Crijevića, dva sina Koriolana Cipika, Ivana i Alviza – težiti individualnoj latinštini (naravno, uz Poliziana). Ipak, izraz *lucubrationes* u njegovu uvodu nesumnjivo potječe iz Ciceronova pera, pa se moramo vratiti na same početke razvojnog niza našeg toposa.

⁶ *Qui lucubrationes suas regibus inscribunt Alexander Sexte Pontifex Maxime veterem consuetudinem sequuntur. Nec interest qua materia: modo non obscena. Quando ea litterarum dignitas et quasi praeerogativa semper fuit: ut dicari eas sibi principes et honestum et gloriosum putarent. Adeoque nullum genus fastiditum est ut Iulius Pollux ad Commodum Caesarem de Grammatica, Vitruvius ad Augustum de Architectura, Oppianus ad Antoninum de Piscibus, Diophanes ad Deiotarum regem de Agricultura scripserint.*

Citirano iz: HERMOLAI BARBARI CASTIGATIONES PLINIANAE ET IN POMPONII MELAM, vrijedne inkunabule koja se čuva u biblioteci skradinske župne crkve. Tiskana je u Euchariasa Silbera u Rimu 1492., specijaliziranog za najznačajnije antičke pisce u kritičkim revizijama humanističkog kruga oko Pomponija Leta. (O profilu Silberovih izdavačkih pothvata vidi detaljnije u: Inge Šegvić-Belamarić i Joško Belamarić, *Stare i rijetke knjige iz knjižnice Klasične gimnazije u Splitu*, Split 1995: 49 – 55.)

Tranzitivna uporaba glagola *lucubrare*, i. q. *per vigiliis conficere, elaborare*, lijepo se može razmotriti u pismu Brutu u uvodu Ciceronovih *Paradoksa* (Cicero, *Paradoxa stoicorum*, praef., 5). To je, primjećuje švedski filolog Tore Janson, najranija referencija na piščev noćni rad u latinskoj prozi.⁷ Ciceron ima mnogo takvih mjesta.

Accipies igitur hoc parvum opusculum lucubratum his iam contractioribus noctibus, quoniam illud maiorum vigiliarum munus in tuo nomine apparuit, et degustabis genus exercitationum earum, quibus uti consuevi, cum ea, quae dicuntur in scholis thetikos, ad nostrum hoc oratorium transfero dicendi genus.

Hoc tamen opus in acceptum ut referas, nihil postulo; non enim est tale, ut in arce poni possit, quasi illa Minerva Fidiaea, sed tamen ut ex eadem officina exisse appareat.

Uzmi, dakle, ovo djelce napisano uz svijeće, u ovim noćima što bivaju sve kraće, jer je poklon dužih bdjenja već posvećen tvom imenu. Tako ćeš okusiti vrstu onih vježbi kojima se običavah služiti, jer ih – a u školi se nazivaju rasprave – prenosim na ovaj naš način govorenja. Ne tražim da odgovoriš kad primiš ovo djelo: nije, naime, takvo da se može postaviti na Akropolu kao slavna Fidijina Minerva, ali se ipak čini kao da je nastalo iz iste radionice.⁸

Lucubratio je često povezan s dovršavanjem ili poliranjem djela, o čemu i govore termini kao što je *elucubrare*.⁹ Riječju *lucubratum* pisac naglašava da je spis dragocjen upravo zbog suzdržavanja od spavanja u noćima koje su ionako kratke, pa se po svojoj važnosti približava onom smislu što ga *Thesaurus linguae latinae* donosi za ppp. *Lucubratissimus* = pro adj. i. q. *maxima vel nimia diligentia elaboratus*, ili se s njime izjednačuje.

Slavni govornik riječju *opusculum*, u navedenom pasusu, slijedi i topos skromnosti, koji je karakteristični pretkršćanski termin (ističe Curtius), koliko se god fenomen poniznosti razvijao s kršćanstvom; Ciceron smatra osobito svrsishodnim da govornik očituje poniznost i skromnost: *Prece et obsecratione humili ac supplicii utemur* (*De inv.* I, 16, 22). Iz sudbenih se govora taj topos prenosi i u druge rodove, a uzoran je primjer uvod Ciceronova spisa *Govornik*.

Ciceron za djela koja je napisao u vlastito slobodno vrijeme, tj. noću, upotrebljava i izraz *opera subsiciva*. Tako u Filipikama navodi da je sva svoja djela (*omnia genera monumentorum meorum*) napisao (*perfecisse*) u slobodno vrijeme (*operis subsicivis*) kako bi njegova bdjenja (*meae vigiliae*) donijela slavu rimskom narodu.¹⁰ Zanimljivo je da se pridjev *subsicivus* kao tehnički termin upotrebljavao za ostatke zemlje nakon mjerenja, odnosno preostale poslije razdiobe polja veteranima: *Subsiciva, quae diversis per veteranos agris carptim superfuerunt...* (*Suet. Dom.* 9, fin). Izraz je u prenesenom smislu mogao lako poprimiti značenje posla koji se obavlja u slobodno vrijeme.

⁷ Tore Janson, *Latin Prose Prefaces: Studies in Literary Conventions*, Stockholm 1964: 97 – 98.

⁸ Ciceron je to djelo, *Paradoxa ad M. Brutum*, kao i *Brutus sive de claris oratoribus* – »poklon dužih bdjenja« – posvetio Marku Juniju Brutu, urotniku protiv Cezara. Inspiriran istoimenim Aristotelovim djelom, napisao je 44. pr. Kr. i djelo *Topica*, u kojemu se obrađuju govornička opća mjesta.

⁹ J. Kerr, »Nocturnal Writers in Imperial Rome«: 228.

¹⁰ In *M. Antonium oratio Philippica*, II, 2, 8, 20.

I Plinije Stariji, kojim se Hermolaj tako srčano bavi, kroji svoje vrijeme tako da osobne poslove obavlja noću (*subcivis temporibus ista curamus, id est nocturnis*). Baš je tako (i u ta doba dana) nastao prvi dragulj antičke enciklopedistike, *Historia naturalis*. Auktor ju je posvetio caru Titu (rekosmo već: prema uzusima omiljenog egzordijalnog toposa).

U znamenitim recima i epigramatskom završetku, *profecto enim vita vigilia est*, Plinije iznosi vlastito razmišljanje o smislu života: takav ga način rada produžava. Izrazom *cum somno valetudinem computamus* opisuje intelektualca koji, kao apotekarском vagom, određuje minimum sna potrebna da bi pisac održao zdravlje. A njegov nećak Plinije Mlađi u pismu Bebiju Makru navodi razloge neobične uspješnosti slavnoga strica: u opisu Plinija Starijeg i njegova ekstremnog *parsimonia temporis* (3. 5. 13; spec 3. 5. 8 – 9) donosi nam klasičnu sliku tolikih noćnih pisaca.

»Čudiš se kako je tako zauzet čovjek mogao napisati tolike knjige obrađujući u njima toliko istančana pitanja? (...) Ali bijaše oštra uma, nevjerojatna žara, neopisive sposobnosti da bdi (*summa vigilantia*). Započinjao je s noćnim radom za svetkovine Vulkanu [i. e., August 23], ne da bi priređivao auspicije (*lucubrare*¹¹ *Vulcanalibus incipiebat* [i. e., August 23], ne da bi radio sve do duboke noći (*statim a nocte multa*), zimi već od sedmoga sata, ili, najkasnije, oko osam, često oko šest. Bio je uistinu vrlo lagana sna, često ga je između poslova započinjao i prekidao. Prije zore išao je k Vespazijanu – i on je, naime, noću radio (*nam ille quoque noctibus utebatur*) – i odande odlazio obavljati javne dužnosti. Kad bi se vratio kući, preostalo bi vrijeme posvećivao studijima.«

Materijalna ostavština njegova strica čini ovaj opis (3. 5. 17) više nego vjerodostojnim: »ostavio mi je 160 knjiga komentara na različite teme, i to pisane na obje strane papirusa, najsitnijim rukopisom, što spomenuti broj umnogostučava« (*electorumque commentarios centum sexaginta mihi reliquit, opisthographos quidem et minutissimis scriptos; qua ratione multiplicatur hic numerus*). Pisanje na obje strane lista i fizički je dokaz mukotrpane noćne Plinijeve djelatnosti.¹³

Ciceron, dakle, bdi da bi njegovao govorništvo: ono je, po njemu, državi korisnije od pjesništva; Plinije svoje noći posvećuje stvaranju djela koje će postati antičkom enciklopedijom; ni Seneka nema vremena za spavanja: on piše za publiku koja će ga čitati »jednog dana u budućnosti«:

¹¹ *Miraris quod tot volumina, multaque in his tam scrupulosa, homo occupatus absolverit? (...) Sed erat acre ingenium, incredibile studium, summa vigilantia. Lucubrare a Vulcanalibus incipiebat, non auspicandi causa sed studendi, statim a nocte multa, hieme vero ab hora septima, vel cum tardissime octava, saepe sexta; erat sane somni paratissimi, nonnumquam etiam inter studia instantis et deserentis. Ante lucem ibat ad Vespasianum imperatorem, nam ille quoque noctibus utebatur, inde ad delegatum sibi officium. Reversus domum, quod reliquum erat temporis, studiis reddebat.*

Glagol *lucubrare*, od kojeg su derivirani pojmovi *lucubramentum, lucubratius, lucubratorius, lucubrum, lucubratio*, može doći intranzitivno i tranzitivno. Intransitivno *per vigiliis* (sc. *fere lumine apposito*) *occupatum esse* (= *agrypno*), znači raditi bdeći uz svijeću. *Thesaurus* daje dva iznjansirana značenja: jedan *cum respectu operandi, studendi*, a drugi *mero fere respectu vigilandi, custodiendi*.

¹² O auspicijima vidi J. Kerr, »Nocturnal Writers in Imperial Rome«: bilj. 80 na str. 235.

¹³ Isto: 235.

In hoc me recondidi et fores clusi, ut prodesse pluribus possem. Nullus mihi per otium dies exit; partem noctium studiis vindico; non vaco somno sed succumbo, et oculos vigilia fatigatos cadentesque in opere detineo. Secessi non tantum ab hominibus sed a rebus, et in primis a meis rebus: posterorum negotium ago.

»Ovdje sam se (in cubiculo) skrio i vrata zaključao kako bih mnogima mogao biti od koristi. Ni jedan mi dan ne prolazi u neradu. Jedan dio noći prisvajam za studije, nemam vremena za san, ali, dok me svladava, zadržavam oči, umorne od rada, da se ne sklope od bdjenja. Tako se nisam sklonio samo od ljudi nego i od stvari, a osobito od privatnih. Radim posao potomaka.« (Ep. 8. 1.)

Kvintilijan u Obrazovanju govornika, »jednom od najeminentnijih spisa što ih imamo iz rimske antike« (Mommsen), posebnu pozornost posvećuje uvjetima u kojima se mora raditi da bi se postalo idealnim govornikom; on je ujedno i idealan čovjek. Jer, govorničko je umijeće »najdragocjeniji dar bogova« i, po tome, savršenstvo ljudskoga duha. Onome koji radi za dobrobit domovine Kvintilijan preporučuje pisanje u zaključanoj sobi. Najbolje je, veli, radio Demosten »koji se povlačio do mjesta do kojeg nije dopirao ni jedan glas i od kojeg se nije pružao nikakav pogled, jer se bojao da mu oči duh ne skrenu na neko drugo zanimanje.(...) Neka zato one koji noću rade (*lucubrantes*) na poslu drži noćna tišina (*silentium noctis*), zaključana soba (*clausum cubiculum*) i svjetlo samo jedne svjetiljke (*lumen unum*).«¹⁴ Ipak, umjereniji je od Plinija. »Od noćnog se vremena smije oduzeti samo nepotrebno vrijeme za spavanje i koje neće okrnjiti san. « On daje i svoju definiciju za *lucubratio*:

*Est tamen lucubratio, quotiens ad eam integri ad refecti venimus, optimum secreti genus.*¹⁵

Noćni je rad ipak, kad god mu pristupamo svjež i odmoreni, najbolji oblik samoće.¹⁶

Za razliku od Kvintilijanova prikaza, Seneka se ne priprema za javno izlaganje. On piše za publiku koja će njegova pisma čitati jednom u budućnosti. Kako ističe Kerr, Kvintilijanovo noćno povlačenje ističe etos ambijenta koji nije manje udaljen od svakodnevnih gradskih vreve ni manje složen od onoga što je klasični pastoralni *locus amoenus*, kod kojega prirodni krajobraz inspirira kompoziciju i izvedbu pjesme.¹⁷ Kvintilijanov *lucubratio* logično je lociran u kubikulu, čime se naglašava uloga pisca kao pater

¹⁴ Ideoque lucubrantes silentium noctis et clausum cubiculum et lumen unum velut rectos maxime teneat (*M. Fabi Quintiliani Institutionis oratoriae liber decimus*, 3. 25).

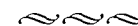
¹⁵ *Institutio oratoria*, 3 §1. U ovom značenju *lucubratio* možemo naći i u *Thesaurusu*. Imenica koja se u kodeksima zna pisati i *lug-* dolazi u značenju *actio lucubrandi* (cf. *agrypnia*, *vigilia*, *nocturna vigilia*), pa onda *cum respectu studentis, scribendi, disputandi*, kako smo je našli kod Kvintilijana.

¹⁶ Ovdje bi, da se govori o pojmu *solitudo* – od Cicerona do Petrarke i dalje – valjalo otvoriti zagradu koja bi daleko premačila okvire teme.

¹⁷ J. Kerr, »Nocturnal Writers in Imperial Rome«: 214; isto, 320.

familiasa, što pokazuju i suptilne analize »moralne topografije« što je sadrži rimska domus: veza između nje i njezina gospodara uvijek je *cubiculum*.¹⁸

Neobičan amalgam privatne, reklo bi se čak potajne, intelektualne djelatnosti pojedinca i interesa javnog dobra opisuje se karakterističnom paradigmatom *otium i solitudo*, koju je na glas iznio Scipion Afrički, tvrdeći da nikad nije tako uključen u javnim djelatnostima kao kad je sâm na plandovanju.¹⁹

Vraćajući se renesansi, vratit ćemo se Maruliću, koji dvaput upotrebljava taj pojam za svoja djela, nazivajući Instituciju *qualescunque lucubrationes*, a u posveti *Pedeset priča* (*Quinquaginta parabola*) moli kanonika i natpopa splitskog, dobrog prijatelja i sugrađanina Tomu Nigera, »da se u iznošenju mišljenja o mojem djelcu (*ad proferendam de nostra lucubratione sententiam*) rukovodiš samo i jedino čistom iskrenošću srca prema svima, osobito prema onima za koje želiš da budu u svakom pogledu ispravni i besprijeekorni.«²⁰ Marul prethodno navodi i poticaje za *hoc opusculum*, kao i osjećaj da će preporuka tako cijenjene osobe osigurati zaštitu od »svakog napada svih drugih.«²¹

Lucubratio-formula pojavljuje se i ovdje, dakako, zajedno s formulom pohvale i formulom »zaštite«. Ako je *vigilantia* jedna od vrlina koja se zahtijeva od vladara i drugih javnih djelatnika, onda bi drugi razlog za uporabu iste riječi bio irelevantnost vremena pisanja. (Prvi je, naravno, taj što je *lucubratione* – *opusculum*.) Navedenu vrlinu Marulić nesumnjivo ima, pa nas ne iznenađuje što u Božićevićevu *Životu Marka Marulića Splitsanina* čitamo:

Puer adhuc egregiam indolem preseferabat; adolescentiam suam non in libidine (ut alii solent) exercebat, sed studio, sed lucubrationibus omne tempus transigebat; cunctis charus, cunctis gratus, cunctis amabilis extitit.

Još kao dječak pokazivao je izvanrednu darovitost; u mladosti se nije predavao (kao što to drugi obično čine) tjelesnim nasladama, nego je sve vrijeme provodio u učenju, u noćnom radu uz svijeću; svima je bio drag, svima mio, od svih ljubljen.²²

¹⁸ Andrew Riggsby, »Public' and 'Private' in Roman Culture: The Case of the cubiculum«, *Journal of Roman Archaeology* 10 (1997): 36 – 55, spec.40; J. Kerr »Nocturnal Writers in Imperial Rome«: 216. Vidi i studiju koja istražuje značenje kubikula za razvoj privatne pobožnosti u kasnoantičkom Rimu: Kristina Sessa, »Christianity and the Cubiculum: Spiritual Politics and Domestic Space in Late Antique Rome«, *Journal of Early Christian Studies* 15/2 (2007): 171 – 204.

¹⁹ (*Cic. Off.* 3. 1 = *Cato Hist. frag.* 127 Leo: *numquam se minus otiosum esse quam cum otiosus, nec minus solum quam cum solus esset*.) Vidi: J. Kerr, »Nocturnal Writers in Imperial Rome«: 216.

²⁰ *Quam obrem rogo, ad proferendam de nostra lucubratione sententiam nihil aliud Te moveat nisi sincera illa animi Tui in omnes fides, et in eos praecipue, quos omni ex parte correctos emendatosque fieri exoptas.*

²¹ ... *satis me ab omni aliorum iniuria tutum putabo.*

²² Frane Božićević, *Život Marka Marulića Splitsanina*, Split, 2007., u prijevodu Bratislava Lučina. – Gorana Štepanić u radu »Marulićev latinski paratekstovi«, *Colloquia Maruliana* XII (2003): 59 – 72, navodi oba citirana navoda u kojima Marulić vlastita djela naziva *lucubratio*, *noćno djelo*, plod bdjenja i rada uz svijeću, čime ističe vlastitu marljivost. Obradujući epistolarne posvete, autorica precizno određuje tu posvetu kao »otvoreno pismo«, navodeći uobičajene elemente tako formaliziranoga teksta: uzrok pisanja djela, kratak sadržaj, opravdanje izbora teme, isticanje uzora i sl. Navodi i druga opća mjesta u Marulićevim latinskim poslanicama. Marulić je tako učeni nasljedovatelj duge tradicije latinskih prozih epistularnih predgovora, odnosno predgovorne posvete, tradicije koja se uspostavila u kasnoj antici i koja je formirala opća mjesta kojima se on služi.

Slavan po svojim djelima na hrvatskom i latinskom, Marulić će u posvetnoj poslani- ci Tomi Nigeru, radujući se njegovu imenovanju za biskupa skradinskoga i namjenju- jući mu *Dialogus de laudibus Herculis* (Dijalog o pohvalama Herkula), izraziti odušev- ljenje knjigama Erazma Roterdamskog koje mu je taj prijatelj poslao. Kaže da veoma uživa čitajući ih, jer da od vremena sv. Jeronima u naših teologa nije bilo takve ljepote profinjena izražavanja. Marulić i Erazmo dijelili su isto divljenje prema prvom prevo- ditelju Biblije, kojom se i sami predano bave, kao što obojica po istom poslanju dijele naslov kršćanskih humanista. Sigurno je da su obojica preuzeli pojam *lucubratio* od Jeronima: on bijaše jedan od glavnih posrednika antičke retoričke topike koja je ušla u literaturu kršćanskoga srednjovjekovlja. Govoreći o prevodenju Knjige o Juditi (*praef. Vulg. Iudith* p. 213, 7), Jeronim upotrebljava deminutiv *lucubrationucula* i. q. *lucubratio brevior vel minoris momenti sc. dedita lectioni, studiis, scriptioni* (*Thesaurus*):

sepositis occupationibus, quibus vehementer arctabar, huic (tj. Knjizi o Juditi) unam lucubrationuculam dedi, magis sensum e sensu, quam ex verbo ad verbum transferens.

U čuvenom pismu Eustohiji Jeronim joj preporučuje da bdi i moli noću.²³ To je *lucubratio cum respectu orandi*:

Quin potius semper ingemina: »Super lectum meum in noctibus quaesivi quem dilexi anima mea« (Ad Eustochium, 17)

Još k tome svagda ponavlja: na krevetu mome noću iskah koga ljubi duša moja.

I još:

Esto cicada noctium. Lava per singulas noctes lectum tuum, in lacrimis stratum tuum riga, vigila et fieri sicut passer in solitudine.

Budi noćni cvrčak. Kvasi svaku noć odar svoj, suzama svojim natapaj svoju postelju. Bdi i budi kao vrabac osamljen.

Cvrčak je, kao onaj koji pjeva danju i noću, pravi uzor Eustohiji. A Jeronimova kon- cepcija *lucubrationes*, očito, ne slijedi samo Cicerona nego crpe, valjda još više, iz slika Staroga zavjeta. U *Pjesmi nad pjesmama* ovo su riječi zaručnice koja traži zaručnika:

In lectulo meo, per noctes quaesivi quem diligit anima mea
(§ II – *Primum sponsae somnium*, cap. III)

*Po ležaju svome, u noćima,
tražila sam
onoga koga ljubi duša moja*

Preporuka Eustohiji ima izvor u Psalmu 102 (101), gdje klonuli nevoljnik svoju tugu pred Jahvom izlijeva:

²³ Spomenimo da Minucije Felix, Oct. 8, za kršćane kaže da su »latebrosa et lucifugax natio«, Eric. R. Doods, *Pogani i kršćani u epohi tjeskobe*, Split 1999: 124. – Poznato je da je, slijedom ovakvih preporuka, Katolička crkva uvela u brevijar noćturne, koji su se pjevali u noćnoj tišini. (*Ad canendum Christo ut deo*, kaže Plinije Mlađi, a Tertulijan navodi da se sastaju *ante lucem*, odnosno *antelucanis coetibus*.) Jeronimova je poslanica poslužila u organizaciji ženskih samostana nakon Ahenskog koncila 817. Klarise, poznate po obdržavanju stroge klauzure, unutar svojih regula imaju spomenute obilgatne »noćne ure«: noću se dižu, oblače redovničke halje i pripremaju za molitvu. Ovaj vid pobožnosti postao je specifičnost njihova reda.

*Similis factus sum pellicano solitudinis;
factus sum sicut nycticorax in domicilio.
Vigilavi, et factus sum sicut passer solitarius in tecto.*

*Sličan sam čaplji u pustinji,
postah ko ćuk na pustoj razvalini.
Ne nalazim sna i uzdišem ko samotani vrabac na krovu.*

Lucubratio je kao termin, dakako, često rabljen za kršćanske molitve, pa još nosi snažne religijske naboje. Jan Ziolkowski, s druge strane, pokazao je da *lucubratio* pripada širokoj mreži tipova nokturalne inspiracije kao što je, primjerice, »kršćanski *ruminatio*« i kao što su neke keltske tradicije u komponiranju bardske poezije.²⁴

I Erazmo je, rekosmo, od Jeronima preuzeo izraz *lucubratio*. Bila mu je to u posljed- nja dva desetljeća života omiljena riječ, a dvaput ga je upotrebio i za naslov dvojih dje- la: *Lucubrationuculae aliquot* (Antwerpen, 1503) i *Lucubrationes* (Strasbourg, Schurer 1515). Prva zbirka (*Poneka kratka bdijenja*), objavljena u *Theodorica Martensa, potpo- urri* je kraćih studija na religiozne teme, a sugerira da ih je autor napisao »uz uljanicu«. Središnje djelo tog volumena jest *Enchiridion militis Christiani* (Priručnik kršćanskog vojnika). To su, zapravo, pisma prijatelju, s uputama kako valja kršćanski živjeti, kako treba prepoznati opasnosti za dušu i kako im se mora uklanjati.

Manje slavno, ali ne manje zanimljivo, djelce Erazmove rane teologije jest *Disputa- tiuncula de taedio, pavore, tristitia Iesu*, u kojem objavljuje proširenu verziju pisama koja je slao prijatelju Johnu Coletu, raspravljajući s njime o uzrocima Kristove agoni- je u Getsemanskom vrtu.²⁵

Brojna Erazmova korespondencija prepuna je izraza *lucubrationes*. Među najboljim prijateljima imao je dvojicu znamenitih tiskara, Johannes Frobeniusa i Alda Manuzija.²⁶ Aldu piše: *Existimarim lucubrationes meas immortalitate donatas, si tuis excusae formulis in luce exierint, maxime minutioribus illis omnium nitidissimis.*

Ne ulazeći šire u tu problematiku, valja reći da antički pisci rado daju posve opće- nite naslove, na primjer *Tusculanae disputationes, Noctes Atticae*. O tome piše već Plinije Stariji u *Prirodoslovlju* ironično se osvrćući na naslove kod Grka. Zbog naslo- va »Rog obilja« (*Cornucopiae*), »Ljubice«, »Muze«, »Livade« (dakako, to je neki Flo- rolegij), veli, možeš izgubiti okladu, jer kad te knjige otvoriš, nalaziš samo prazninu. Tvrdi da su rimski naslovi djela ozbiljniji pa ih i navodi, možda i ironično: »Starine«, »Primjeri« i »Vještine«, premda se nama čine jednako općenitima. Najduhovitiji je

²⁴ J. M. Ziolkowski, »Classical Influences on Medieval Latin Views of Poetic Inspiration«, *Latin Poetry and the Classical Tradition: Essays in Medieval and Renaissance Literature*, ed. P. Goodman & O. Murray, 15 – 38. Oxford 1990: 19 – 21 (citat sa str. 20); v. i J. Kerr, »Nocturnal Writers in Imperial Rome«, 240.

²⁵ O tome viđe u: Daniel T. Lochman, »Colet and Erasmus: Disputatiuncula and the Controversy of Letter and Spirit«, *Sixteenth Century Journal*, 20/1 (1989): 77 – 78.

²⁶ Karakterističan naslov iz Aldove izdavačke kuće je, primjerice: *Omnes M. Tulli Ciceronis Orationes Doctissimorum Virorum Lucubrationes Accuratae in Unum Volumen Collectae, Locisque Non Paucis Ad Veritatem Emendatae... Q. Asconii Pediani Patavini Commentatio Locorum Obscurorum ex Prima Oratione M. Tullii Ciceronis in C. Verrem, quae Divinatio Dicitur Argumentum*, Aldus Venetiis 1552. – O svemu tome osobito poticajno: Amiel D. Vardi, »Why Attic Nights? On What's in a name«, *The classical Quarterly*, 43/1 (1993): 298 – 301.

»Lucubrationes«, djelo onoga za kojega Plinije tvrdi da je bio pijančina te da se tako i zvao (*quia Bibaculus erat et vocatur*). Riječ je o Katulovu suvremeniku Marku Furiju Bibakulu, koji je, prema Jeronimu, rođen u Kremoni 103. pr. Kr. Bio je ismijavan zbog kitnjasta, pretjerana načina izražavanja. Spominje ga i Kvintilijan navodeći da se jetkost i britkost jamba najbolje zrcali u Horacija i Bibakula.²⁷

Lucubrationes, koje nalazimo u naslovima, mogu se i različito prevesti. Kod neoterika Furija Bibakula kao »Razgovori uz svijeću«, inače najbolje kao »Studije«, »Rasprave«...²⁸ To je onda, od renesanse, postalo uobičajen način naslovljavanja: na primjer *Lucubrationes aliquot Laurentii Vallae ad linguam Latinae restaurationem* (1532), *Aldi Manutii Romani summo viri ingenio et singulari doctrina lucubrationes* (1514), ili *Martini Luteri lucubrationes in Psalmum XXI* (1522)... Tako, najposlije, *lucubratio* metonimijski označava *opus lucubrando conscriptum* ili *instrumentum, quo utuntur lucubrantes* (i. q. *nocturna lumina*).

Na početku svoga znamenitog djela *De regno Dalmatiae et Croatiae* (u predgovoru naslovljenom *Lectori Dalmatae veritatem amanti*, Čitaocu Dalmatincu, ljubitelju istine) otac hrvatske historiografije Ivan Lučić ističe da je svoje pisanje htio utemeljiti na povijesnim izvorima prvoga reda, smatrajući da su povijesne isprave vjerodostojnije od bilo kojega historiografskog djela. Budući da nije mogao slijediti neprekinutu povijesnu nit, ističe da u naslovu nije htio staviti »povijest« nego »istraživanje«, svjestan da je njegova sinteza preuranjena, odnosno da je napisao djelo koje je svojevrsni »work in progress«, koliko god opsežno bilo.

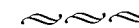
De Regno, taj nenadmašeni *testimonium amoris patriae*, dovršeno je 1662., ali se tiskanje otešlo, a kad je dobio u ruke prvo izdanje (Amsterdam 1666.) nije bio zadovoljan. (Žalio je, među ostalim, primjerice, što Johannes Blaeu nije na karti *Illyricum hodiernum* otisnuo posvetu banu Petru Zrinskom.) Nama je, međutim, zanimljiva naizgled neznatna izmjena pozdravne adrese koju Blaeu upravlja Lučiću u drugom izdanju iz 1668. Dok u prvom izdanju nalazimo rečenicu: *sed praecipue eam mihi notam facere cum lucubrationes tuas praestantissimas, quibus Patriae tuae illustrissimae monumenta, iam dudum densis obvoluta tenebris, in lucem protaxisti, typis meis exorandas obtulisti*, u drugome izdanju, umjesto *lucubrationes* stoji: *indagationes tuas Dalmaticas*. Ili u prijevodu Brune Kuntić-Makvić, koja me je i upozorila na ovo mjesto: »no posebno si poželio da ga spoznam (prijateljstvo) kad si ponudio da se u mojoj tiskari otisnu tvoja dalmatinska istraživanja, kojima si na svjetlo iznio spomenike svoje vrlo domovine, već odavno obavijene gustom tminom.«

Očito je da je Lučić izraz *lucubrationes* smatrao nedovoljno preciznim, štoviše da se tim, u to doba već odviše maglovitim, toposom na neki način podcjenjuje sveobuhvatnost znanstvenoga pothvata u koji je uložio sve svoje snage.²⁹

²⁷ Marko Fabije Kvintilijan, *Obrazovanje govornika*, pr. P. Pejčinović, Sarajevo 1967: 388.

²⁸ Tako i Branimir Glavičić u svom prijevodu spomenutih Marulićevih djela ne pravi razliku između izraza *hoc opusculum* i *lucubratiuncula*: oba prevodi riječju *djelce*.

²⁹ Zahvaljujem, ali nipošto na kraju, Marku Grčiću i Bratislavu Lučinu, također noćnim piscima, koji su našli vremena da pročitaju završnu verziju ovog članka i pomogli mi dragocjenim savjetima.

Kako danas zamisliti noć u antici? Šest prijedodnevni sati (do podne), šest popodnevih do zalaska sunca, dvanaest noćnih. Sunčani sat danju otprilike pokazuje vrijeme. A noću? Broj dogorjelih svijeća? Mjerice potrošenog ulja u lucernama? Broj ispričanih priča noćnih pripovjedača ili ispisanih listova papirusa? Budni su mnogi: zvjezdoznanci mjere nebo, *pater familias* vrši auspicije, pisci od noći otimaju trenutke za dragocjene spise, vojskovođe kuju planove, carevi se brinu o carstvima..

Egon Friedell tvrdi »kako u svijetu bez brojčanika, u kojem nikada ne odjekuje zvono i ne kuca njihalo, u kojem nitko nema sat u džepu i nitko ne zna koliko je odbilo, ima za nas nešto sablasno«. Ali, vjerujem da bi i antičkom čovjeku, pa i Friedellu samome, tako izgledala današnja noć, gradsko nebo bez zvijezda, zemlja bez krijesnica, vječni dan u kojem mravi rade treću smjenu...

Doba dana stvorio je sam Bog, pretpostavlja Ambrozije, kako bi čovjeka oslobodio dosade. Piscima o kojima je ovdje bilo riječi taj pojam nije bio poznat: oni su, bdijući, riječi *lucubrare*, *lucubratio* iz stvarnog života uveli u život književnosti.